

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА
ПРОНИКВАНЕТО НА КИРИЛОМЕТОДИЕВОТО ДЕЛО
В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ**

Проф. д.и.н. Георги Атанасов

(РИМ – Силистра)

**ARCHAEOLOGICAL EVIDENCES FOR THE
SPREAD OF THE CAUSE OF CYRIL AND METHODIUS
IN NORTH-EASTERN BULGARIA**

Prof. Dr. Habil. Georgi Atanasov

(Regional Museum of History, Silistra)

Abstract: Presented are two inscriptions accompanied by graffiti – drawings from the end of 9th and the beginning of the 10th century found in North-Eastern Bulgaria. It is believed that they are directly related to the spread of the cause of Cyril and Methodius in Bulgaria since the mid-9th century. The first monument was discovered during archaeological excavations in the Old Bulgarian monastery near the village of Ravna, Provadiya region, east of the capitals of Pliska and Preslav. There is no doubt, there is written ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΠΑΠΑ ΡΟΜ(Η)Σ (Clement Pope of Rome). Next to the sign, there is a dove against two dragons. Definitely the cult of Clement Pope of Rome, who lived in the first century, and died in exile in Chersonese, was introduced in Bulgaria by the Great Moravian students of St. Cyril and St. Methodius, who arrived in Pliska in 886. The cult was reborn after Cyril found the remains of Clement Pope of Rome on January 30th 861 at the mission in Chersonese, then took them to Rome and formally submit them to the Pope Adrian II in 867. It is remarkable that the only Eulogy to Clement of Rome, written by Clement of Ohrid himself, compares the Pope to a dove brought up by Apostle Peter himself.

The second monument is the inscription in Cyrillic and Glagolitic letters from the old Bulgarian fortress near the village of Tsar Asen, Silistra, that emerged around the end of 9th and the beginning of the 10th century. It reads: “*On Gospozhina day has been placed the cross. Lord have mercy on me, Manasseh monk with serf through Byzantium*“. It is assumed, that Manasseh is a new, unknown by name disciple of St. Cyril and St. Methodius, who specifically warns that he comes from Byzantium, the old name of the Byzantine capital Constantinople. According to Naum’s biography, some of the Moravian students of St. Methodius are sold by the German clergy in slavery. Later, with the

support of the Emperor, they were purchased and received in Byzantium, and later, with the personal assistance of Prince Boris, they were brought to Bulgaria.

Keywords: Monastery, Ravna, Tsar Asen, pope Clement, knyaz Boris, Cyril and Methodius, Cyrillic alphabet, Glagolitic alphabet, friar Manasius.

Ролята на Дунавска България в съхраняване и развитие делото на славянските равноапостоли Св. Св. Кирил и Методий е сред приоритетните и най-добре изследваните теми в българската историография и литературознание. Фактът, че се обособи нарочно историческо направление, наречено *Кирилометодиевистика*, е достатъчно показателно. В никакъв случай не по-малки са достиженията в тази насока на другите славянски страни и техните съседни, пряко или косвено свързани със Св. Св. Кирил и Методий, с техните ученици и последователи, с Кирило-Методиевата писменост и литература от IX до XV в., като Русия, Чехия, Словакия, Украйна, Сърбия, Полша, Влахия и Молдова и пр. На този фон по темата е натрупана огромно, почти непроследима научна литература, която може да даде теми за нови, специализирани изследвания. Тук само ще маркирам Кирилометодиевската енциклопедия (**Кирилометодиевска енциклопедия 1985–2003**), от която в България след 1985 г. са излезли от печат вече 4 тома, съдържащи огромна библиографска справка по проблема. Фундамент на тази необхватна двувековна изследователска работа от началото на XIX в. до началото на XXI в. са главно писмените източници – на първо място агиографската литература (кратки и пространни жития на Св. Кирил, Св. Методий, Св. Климент Плисковско-Охридски, Св. Наум Преславско-Охридски) и литературните творби на първоучителите, учениците и последователите им от IX–X в., сътворени главно в България. В значителна степен това е официална литература, създадена и разпространена чрез преписи основно в скрипториите на столиците под прякото въздействие на българските владетели княз Св. Борис I Михаил, цар Симеон Велики и цар Св. Петър I, както и в големите епархийски и манастирски центрове около Плиска, Преслав и Охрид – административния и духовен център на Югозападна България. Любопитно остава как делото на светите братя въздейства и се разпространява сред обикновените българи в регионалните и по-второстепенните държавни и духовни центрове на Първото българско царство. Косвено свидетелство за проникването му в дълбоките недра на българската народност са стотиците кирилски, глаголически и кирило-глаголически надписи-графити, регистрирани на десетки обекти. Те са главно в Североизточна България и Добруджа, базовата територия на Първото българско царство, където се намират административните и религиозните столици на държавата през IX–X в. – Плиска, Преслав (**Гошев 1961; Попконстантинов, Кронщайнер 1994; Попконстантинов, Тотоманова 2014, 7–78**) и Дръстър (Силистра) (**Атанасов 1994а, 43–51; Атанасов 2007, 216–217, табл. LXXVII – 416**). Освен трите столични резиденции тук трябва да посочим кре-

постите Пъкуюл луй Соаре (**Petolescu 2008**, 173–175; **Попконстантинов 1997**, 123–130), Добруджанския каменен вал до с. Мирча вода (**Богдан 1958**, 88–97), Цар Асен (**Ангелов 1980**, 35–38), Руйно (**Атанасов 1991**, 28–39; **Атанасов 2014а**, 551–585), Окорш (**Atanasov, Jotov, Mihailov 2011**, 220–239), Одърци (**Дончева-Петкова, Попконстантинов 1988**, 96–99), големите манастири до Равна (**Попконстантинов 1984а**, 65–81), Черноглавци (**Балабанов, Тихова 2002**, 58–66) и Мурфатлар (**Barnea, Ștefănescu 1971**, 202 etc.; **Barnea 1981**, 17 etc.; **Popkonstantinov 1987**, 115–146), по-малките скални манастири до Крепча (**Константинов 1977**, 26), Думбравени (югозападно от Констанца и Мурфатлар) (**Chiriac, Parasima 2000**, 222–231; **Атанасов 2007**, 114, 188, табл. LIII–50а), Алфатар (**Атанасов 1984**, 94; **Атанасов 2007**, табл. XLVIII–123) и пр. (**Попконстантинов, Кронщайнер 1994**). Тук трябва да акцентуваме и над 80-те оловни амулети главно от X–XI в. с апокрифни молитви и заклинания като преобладават тези с кирилски текстове, но има и 8 с глаголически писмена, а три са с кирило-глаголически (**Попконстантинов, Кронщайнер 1994**, 236; **Попконстантинов, Тогоманова 2014**, 7–78) (обр. 1). Като добавим и десетките писала и закопчалки от книги, откривани при проучване на посочените крепости (Плиска, Преслав, Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Цар Асен, Руйно, Окорш, Скала, Средище, Одърци), се остава с впечатлението, че грамотността сред българите обхваща не само елита и монашеството. Тя се разпростира на по-широк фронт и сред част от обикновеното население – косвено свидетелство на непреходния успех на Кирило-Методиевото дело, имплантирано дълбоко и всеобхватно в българското общество само век след като са сътворили писмената около 855 г. Нещо повече, сред посочените епиграфски паметници от IX–X в. има два, открити при системни археологически проучвания, които имат пряко отношение към Кирило-Методиевото дело и неговия отклик в Североизточна България, които заслужават по-специално внимание.

1. Надписът с името на Св. Климент, папа Римски, и рисунка графит от старобългарския манастир до с. Равна, Провадийско (обр. 1–3).

Този манастир, разположен на около 50 кв. източно от столиците Плиска и Преслав (обр. 1) и проучен през 80-те години на XX в., е резултат на строителната и културно-просветната деятелност на княз Св. Борис I Михаил и неговите синове (Георгиев 1985, 65–81; Попконстантинов 1986, 8–19; Георгиев 1993, 57–68). Редом с останалото той е сред най-значителните хранилища на старобългарски кирилски, глаголически, рунически и гръцки надписи от края на IX и първата половина на X в. в България, съпътствани със стотици рисунки и знаци-графити. Сред тях специално внимание заслужава един паметник,

който косвено загатва за въздействие на Кирило-Методиевото дело в България (Попконстантинов, Смядовски 1983, 86–92; Попконстантинов 1984б, 231–235) (обр. 2, 3). Там без всякакво съмнение се чете KL

Н(СОУ)СЪ ХР(НСТО)СЪ	ИСУС ХРИСТОС
НА ГОСП(О)Ж(Д)ННЪ ДЕНЪ	НА ГОСПОЖИН ДЕН (Успение Богородично)
ПОСТАВЛЕНЪ	ПОСТАВЕН
КР(Ъ)СТЪ	КРЪСТ
Г(ОСПОД)Н ПОМЖЛОУН М[А]	ГОСПОДИ ПОМИЛУЙ
MANACH ĪNЪK[Ъ]	МАНАСИЙ ИНОК
СЪ 9°P(О)Ж(О)МЪ	С ОТРОКА
НЗ ВА...	ОТ... ВИЗА
НЪТЪ	НТ
НЖ	ИОН

Н. Ангелов датира надписа по палеографски особености към втората половина на IX – началото на X в. и смята, че това е надгробен паметник на Манасий. Последните три реда, обаче го затрудняват и той ги игнорира.

Следващият, който обръща внимание на този любопитен текст е К. Попконстантинов (**Попконстантинов 1982**, 43–49.). Той прецизира датировката към края на IX – началото на X в. Авторът вижда същите знаци и чете по сходен начин текста, но разчита думи и в последните три реда, които са оставени без коментар от Н. Ангелов. Според К. Попконстантинов там е изписано **НЗЪ ВА(ЗА)НТЪНЖ** – т. е. ИЗ ВИЗАНТИОН (Константинопол). Така според него разгърнатото четене е следното: „*На Госпожин ден (Успение на св. Богородица на 15 август по стар стил – б. а.) е поставен кръст. Господи, помилуй ме, Манасия инока (монах – б. а.) с отрока (духовен син б. а.) из Византион*“ (обр. 5). Съобразно този текст К. Попконстантинов смята, че надписът не е надгробен, а официален посветителен паметник и донякъде има летописно съдържание. На това основание преди години се опитвах да разшифровам смисловото значение на текста и да го корелирам с някои исторически събития от края на IX в. (**Г. Атанасов с кол. 1994**, 36–38.). Предложих хипотезата, че монахът Манасий и духовният му син (навярно послушник) пребивават във Византион (Константинопол), но по-късно идват в крепостта до Цар Асен. Тук (или в близката околност) навярно живеят по-продължително и по повод някое знаменателно събитие свързано с празника на „Голяма (?) Св. Богородица“, на видно място издигат този посветителен надпис. Забележително е, че паметникът е разкрасен от четирите страни (обр. 4), което води до извода, че е поставен на знаково място, където може да се вижда отвсякъде и да въздейства на богомолците. Не е изключено да е в наоса на единствената през X в. църква №3 или някъде в

близост до нея в църковния двор, ограден с каменна стена (обр. 7–9). Фактът, че над надписа има хубава рисунка-графит, представящ трикорабен храм може да означава че паметникът е поставен при освещаването именно на въпросната църква №3 посветена на Успение Богородично. Според археологическите проучвания тази най-ранната църква №3 в Цар Асен е разрушена в края на X в., а през XI в. върху рушевините ѝ е издигната по-малката църква №4 (обр. 8, 9) (Атанасов 2007, 178–179, 272). Към края на X – началото на XI в. е построена и цитаделата в югозападния ъгъл на крепостта (обр. 7), при което може да са използвани камъни от вече разрушената църква №3, респективно и паметника с надписа, който за настанилата се тук след 971 г. византийска администрация и клир не е представлявал ценност със своите кирило-глаголически писмена. Дори може да е вграден нарочно в крепостната стена за да не напомня за българското минало на крепостта. Това, обаче, не е манастир, защото до оградата има само едно жилище, ползвано навярно от свещеника, обслужвал храма (обр. 7). При системните археологически проучвания няма никакви податки за манастир или скит в подградието на крепостта. В подножието ѝ, обаче са проучени няколко скални монашески обители (обр. 6. 10–12), където най-вероятно се подвизават монахът Манасий и духовният му син (отрок) и на които ще се спрем по-долу. Според тогавашната практика на неделните служби и на големи празници монасите от околните скитове и килии посещават големия храм в крепостта, където определено се ползват с уважение и влияние. Още повече, в района на крепостта при Цар Асен няма киновиален общежителен манастир, чийто храм да играе ролята на католикон, но за тази монашеска организация ще стане въпрос по-долу.

Обикновено смущава обстоятелството, че византийската столица е упомената в надписа с архаичната форма *Византион*, неизвестна от други старобългарски надписи и текстове. Същевременно обаче тя е позната на съвременните византийски и западни автори (ЛИБИ 1959, 220, 228, 233, 237, 319, 334; ГИБИ 1961, 46, 139; ГИБИ, 1964, 141–145), което разкрива възможността да е известна и на някои грамотни българи.

Повече размисли предизвиква уточнението (според К. Попконстантинов), че Манасий и духовният му син пребивават във Византион-Константинопол. Явно отдават голямо значение на този момент от биографията си, за да го увековечат в представителния текст. Едва ли двамата иноци (монаси) са ромеи от Константинопол, които така добре са запознати с кирилицата и глаголицата и идват в този край да просвещават местното старобългарско население на родния му език и писменост. При това именно тогава (последните десетилетия на IX и първите десетилетия на X в.) България и Византия са в крайно обтегнати отношения и непрекъснати войни. Също така императорският двор и църквата в Константинопол воюват с всички средства срещу въвеждането на славянското богослужение, език и писменост в диоцеза на българската църква.

Предвид оскъдната информация, която се съдържа в надписа от крепостта до Цар Асен, могат да се изградят няколко версии.

Известно е, че в първите години след покръстването през 864 г. княз Борис I Михаил изпраща заедно със сина си Симеон в Константинопол млади българи със задача да получат знания и да изучат монашеските практики и добродетели (Гюзелев 1969, 236). В тази връзка хипотетично може да се допусне, че Манасий (и духовният му син?) се обучава или временно пребивава в някой от константинополските манастири. При това положение, за разлика от обикновените грамотни българи, може да научи архаичното и познато в империята старо име на столицата.

Много наши и чужди извори свидетелстват за движението на монаси из различни страни (странстване, поклонничество и др.) през IX–X в. (ЛИБИ 1963, 11; Старобългарската литература 1982, 55; Старобългарската литература 1986, 80). Ако в някое свое странстване Манасий и духовният му син посещават Константинопол – Византион или престояват известно време като гости или поклонници в някои от тамошните манастири, то е възможно да отразяват с гордост този знаменателен момент от живота си.

Най-възможно обаче за мен е третата хипотеза! Според старото Наумово житие част от моравските ученици на св. Методий са продадени от немското духовенство в робство на пирати-мюсюлмани. По-късно, със съдействието на императора, те са откупени и приети във Византия. След като са им възвърнати монашеските чинове и санове те са настанени в константинополските манастири (Старобългарската литература 1986, 80–81), а по-късно, с личното съдействие на княз Борис и сина му Симеон, са привлечени в Плиска. Приема се, че сред тях Константин Преславски. Може хипотетично да се допусне, че един добре подготвен в книжовно отношение монах, какъвто Манасий се представя чрез надписа, усвоява глаголическите писма в Моравия и затвърждава образоваността си в Плиска. Впрочем, палеографският анализ показва, че текстът от Цар Асен е сред най-грамотните в калиграфско и граматическо отношение епиграфски паметници в североизточните български земи, чийто автор има сериозни познания върху кирило-глаголическите писмена (Попконстантинов 1986, 46–48). В тази връзка нека да обърнем внимание, че крепостта до Цар Асен не е едно обикновено укрепление. Това е най-голямата и най-добре укрепената крепост във вътрешността на Североизточна България между Плиска-Преслав и Дръстър (обр. 1), в която е разкрита най-представителната църква в региона с най-многобройните и ценни находки (Атанасов с кол. 1994, 30 сл; Атанасов 2014б, 205–233).

Нека накрая разгледаме и възможността текстът да е неправилно разчетен и разтълкуван и тук да стои името на друго селище или изобщо друга дума. Още повече, това се твърди в една публикация на А. Медынцева от преди десетина години (Медынцева 1990, 85–90). Подобно на Н. Ангелов и К. Попконстан-

тинов тя вижда същите знаци, но за разлика от К. Попконстантинов в края на текста вместо **НЗЪ ВА(ЗА)НТЪНЖ** вижда **НЗВА(НА)НЪ ТЪ(ШАН)Н?** – т. е. *изваян бързо*. В тази последователност според А. Мединцева пълният текст се чете така: „*Господи, помилуй ме, Манасий инок. На госпожнин ден (Успение на св. Богородично) е поставен този кръст, изваян от Отрок*“. Авторката, обаче има съмнение относно идентификацията на думата отрок. Според нея Отрок може и да е духовен син, но по-вероятно да е лично име от тюркско-български произход и дори да е светското име на монаха Манасий. Тази реконструкция ми се струва по-малко вероятна, а и контекстът на надписа не предполага Манасий да се представя с другото си име. Не е убедително обособяването, както и подреждането на двете относително самостоятелни изречения в надписа. Първото „*Господи, помилуй ме, Манасий инок*“ и второто „*На госпожнин ден (Успение на св. Богородица) е поставен този кръст, изваян от Отрок*“. Според мен К. Попконстантинов има по-голямо основание да твърди, че първото изречение е „*На госпожнин ден (Успение на св. Богородица) е поставен този кръст*“, а второто „*Господи, помилуй ме, Манасий инок с отрока из Византион*“. Несъмнен е съюзът СЪ между инок и отрок и това самата Ал. Мединцева показва на своя препис. В този смисъл е изключено Отрок да е някакво лично име и без съмнение в него е вложен смисълът на духовен син.

Редом с останалото кирило-глаголическият надпис от Цар Асен поставя един фундаментален въпрос за появата на кирилицата – графичната система, на която до ден днешен пишат милиони българи, руси, сърби, украинци, белоруси и пр., а до XVI–XIX в. изцяло или частично е ползвана от молдовци и власи. Почти без изключение проучвателите смятат, че глаголицата е създадена от Св. Св. Кирил и Методий около 855 г. и донесена в България след 886 г. от учениците им, водени от Св. Климент и Св. Наум. Спорно е обаче кога и по-специално къде е създадена кирилицата. Без да е достатъчно научно аргументирано се формира мнението, че е дело единствено на Св. Климент Охридски, като главният аргумент е един пасаж от краткото му житие, където четем: „Изобретил и други форми на буквите за по-голяма яснота от ония, които изнамерил мъдрият Кирил“ (Милев 1961, 127–130). Това на практика означава, че създаването на кирилицата се е случило, след като Климент се установява в югозападните земи на българската държава, защото се приема че това се е случило едва ли не месеци след краткия му престой в Плиска през 886 г. Ако е така обаче, защо в югозападните земи няма сигурни данни за тази трансформация от глаголица към кирилица, респективно регистриран е само един кирило-глаголически надпис (Иванов 1970, 53). Напротив, в Североизточна България има достатъчно и ярки свидетелства в тази насока. Успоредното и дори смесеното използване на кирилска и глаголическа графични системи е регистрирано в десетки епиграфски паметници в Плиска, Преслав, Крепча, Равна, Черноглавци, Мурфатлар, върху три оловни амулета и разбира се коментирания тук надпис от Цар Асен

(Попконстантинов, Тотоманова 2014, 18–23, 26–27). Самият Черноризец Храбър, който твори в Преслав, изрично пише, че по негово време – края на IX – началото на X в., славянските писмена, създадени от Константин Философ, „и сега още се нагласят“ (Кувев 1969, 188). От контекста се долавя, че това се отнася за средата, която той обитава – Североизточна България. При тези реалности може да се предложи хипотезата, че създаването на кирилицата и процеса на преход от глаголица към кирилица започва в Североизточна България, най-вероятно в манастирските скриптории на Плиска и околностите. При това положение обаче трябва да изключим прякото участие на Климент, защото посочихме, че се приема, че той се отправя към Брегалница и Охрид още 886–887 г. Що се отнася до цитирания по-горе текст в Краткото му житие, написано от Димитър Хоматиан (?) около 250 г. след кончината на Климент Охридски, то има по-скоро обобщаващ характер за събитията от края на IX в. Освен това изобилства с грешки от хронологически и исторически характер. Забележително е, че в Пространното житие на св. Климент (Милев 1961, 91–115), много по-автентично и подробно, няма намек за подобна дейност. Трудно е обаче да си представим, че такова едно епохално, политически и духовно натоварено дело като промяната на графичната система на старобългарския абecedар, респективно преход от глаголица към кирилица, е извършено без участието, съпричастността и одобрението на водещия Кирило-Методиев ученик в България, какъвто без съмнение е Св. Климент Охридски. Още повече, няма безспорно свидетелство, че е отправен към Кутмичевица, респективно Охрид така бързо, както се предполага. Прочее в титулния за живота му източник, какъвто е Пространното му житие, написано от Теофилакт Охридски (?) липсва такъв времеви репер (Милев 1961, 91–115). Там е записано само, че след пристигането си в Плиска Климент и Наум са настанени от Борис Михаил в дома на висшия сановник Есхач. От особена важност е уточнението на автора, че осмата година от учителстването на Климент в Кутмичевица била последната от живота на княз Св. Борис-Михаил. Кончината на княз Борис със сигурност е на 2 май 907 г., което ще рече, че Климент е напуснал Плиска и се е отправил на югозапад 889 г., сиреч престоял е в скриптория на манастира при Голямата базилика (Георгиев 1987, 291–303) най-малко около 3 години. Ако пък наистина откритите преди четвърт век химнографски творби са съвместно дело на Климент Охридски и Константин Преславски (Попов 1982, 3–36), то по-продължителната работа на Св. Климент в Плиска е несъмнена. Вече стана въпрос, че Константин Преславски идва на по-късен етап в Плиска, вероятно около 887–888 г., а за написване и превода на литературните творби съвместно с Климент Охридски са били необходими поне 2–3 години. Затова не изключвам при съвместния си живот в Плиска Климент, Наум, Константин Преславски и др. да полагат началото на новата графична система – кирилицата. В такъв случай Климент се отправил към Кутмичевица с новата азбука поне няколко

години по-късно, отколкото се приема. Поради това в югозападните земи кирило-глаголически и глаголически надписи-графити са изключителна рядкост¹, каквито изобилстват в Североизточна България и Добруджа. Тук глаголическата традиция нормално е по-силна, подсилена с придошлата нова група Методиеви ученици, сред които е Константин Преславски и навярно коментираният тук Манасий инок. Затова регистрираме и такъв феномен до началото на Х в. като кирило-глаголическите надписи, сред които изпъква и паметника от Цар Асен. В заключение по тази тема не мога да не спомена и становището на Г. А. Илински, който на базата на руската версия на хрониката на Патриарх Никифор приема, че кирилицата е създадена още 864 г. (**Ильинского 1931**, 79–87). При това положение в по-голяма степен може да обясни успоредното използване на кирилицата и глаголицата в Североизточна България, респективно в надписа от Цар Асен. Тази идея обаче се нуждае от допълнителна аргументация и затова, на базата на другите цитираните по-горе сведения предполагам, че кирилицата е създадена от Климент Охридски, съвместно с Наум и Константин, при престоля му в Плиска от 886 до 889 г.

Накрая още веднъж ще акцентувам на най-голямата през Първото българско царство колонията скални монашески обители и манастири по руслото на сухоречието Канагьол (средновековната р. Дристра), по която минава пътя Преслав – Дръстър и на чийто бряг е издигната крепостта до Цар Асен (**Атанасов 1984**, 91–98; **Атанасов 1993**, 122–143, обр. 1–1; **Атанасов 1999**, 286–290, табл. II, IV; **Атанасов 2007**, 186–201, табл. XLIII–XLIX.). Най-после срещу самата крепост и в пряка визуална връзка с нея (обр. 1) на десния бряг на реката се намира скален параклис с килия (обр. 6.4, 5; 10.4, 5; 11), в източна посока втори параклис с килия (обр. 6.6, 7; 10.6, 7; 12), а на около 4 км. на север няколко килии с параклиси (обр. 6.8–10; 10.8–10; 13). Това едва ли е случайно и не е изключено да имат пряка връзка с духовната дейност на такъв забележителен монах, какъвто без съмнение е бил Манасий. Предвид липсата на манастир в границите на крепостта Цар Асен дори допускам, че може да се е подвизавал в някоя от обителите, разположени в самото подножие на крепостта.

¹ В югоизточните земи досега е открит само един кирило-глаголически надпис върху колона в манастира Св. Наум (**Иванов 1970**, 53) и 4 много кратки глаголически надписа върху фрагменти от глинени съдове (**Попконстантинов, Тотоманова 2014**, 18), докато чисто кирилските са десетки.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1966:** Б. Ангелов. Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски. – В: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София, 1966, 81–90.
- Ангелов 1980:** Н. Ангелов. Старобългарски надпис от края на IX век от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 1980, 2, 35–38.
- Антонова, Дремсизова 1984:** В. Антонова, Цв. Дремсизова. Църкви и каменни постройки в старобългарското селище при с. Цар Асен, Русенско. – ГМСБ, X, 1984, 59–70.
- Атанасов 1984:** Г. Атанасов. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. – ИНМВ, 20, 1984, 91–98.
- Атанасов 1991:** Г. Атанасов. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. – Добруджа, 8, 1991, 28–39.
- Атанасов 1993:** Г. Атанасов. Ранносредновековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа. – ИНМВ, 29, 1993, 122–143.
- Атанасов 1994а:** Г. Атанасов. Кръст-енколпион на ANNA MONACHINA от Дръстър-Силистра. – Добруджа, 11, 1994, 43–51.
- Атанасов 1994б:** Г. Атанасов. Кримски реалии на еднокорабните едноапсидни църкви без притвор в Добруджа. – В: Българите в Северното причерноморие, т. 3. Велико Търново, 1994, 53–74.
- Атанасов 1999:** Г. Атанасов. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, II. София, 1999, 286–290.
- Атанасов 2001:** Г. Атанасов. Свети Георги Победоносец. Култ и образ в православния изток през средновековието. Варна, 2001.
- Атанасов 2007:** Г. Атанасов. Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007.
- Атанасов 2014а:** Г. Атанасов. Крепостите до с. Руйно, Силистренско или селищна агломерация без аналог през X век. – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 17–19 май 2012 г. Шумен, 2014, 551–585.
- Атанасов 2014б:** Г. Атанасов. Към въпроса за началото на българския средновековен град (Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско – от укрепено селище към укрепен град). – В: Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от Националната научна конференция посветена на живота и делото ст.н.с. Вера Антонова. Шумен 31 октомври – 1 ноември 2013 г. Шумен, 2014, 205–233.

- Атанасов с кол. 1994:** Г. Атанасов с кол. История на Алфатар. Варна, 1994.
- Атанасов, Генчева 2008:** Г. Атанасов, С. Генчева. Народна песен за строителството на път между Преслав и Дръстър от Симеон Велики. – В: Пътищата в Средновековна България. Шумен, 2008, 130–150.
- Балабанов, Тихова 2002:** Т. Балабанов, М. Тихова. Надписът от 18 септември 6463 г. (954/955 г.) от с. Черноглавци, Шуменско, България. – В: Преславска книжовна школа, 6. Шумен, 2002, 58–66.
- Богдан 1958:** Д.П. Богдан. Добруджанская надпись 943 года. – *Romanoslavica*, 1, 1958, 88–97.
- Георгиев 1985:** П. Георгиев. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. – *ИНМВ*, 21, 1985, 65–81.
- Георгиев 1987:** П. Георгиев. За началото на славянската просветна дейност и книжовна дейност в България (886–893). – В: Кирило-Методиевски студии, 4. София, 1987, 291–303.
- Георгиев 1993:** П. Георгиев. Историята на Равненския манастир. – *Епохи*, 2, 1993, 57–68.
- Гошев 1961:** Ив. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X век. София, 1961.
- Гюзелев 1969:** В. Гюзелев. Княз Борис I. София, 1969.
- ГИБИ 1961:** Гръцки извори за българската история, т. IV. София, 1961.
- ГИБИ, 1964:** Гръцки извори за българската история, т. V. София, 1964.
- Димитров 1993:** Д.Ил. Димитров. Керамиката от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско. – *Добруджа*, 10, 1993, 76–122.
- Димова 1993:** В. Димова. Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – *Добруджа*, 10, 1993, 54–75.
- Дончева-Петкова, Попконстантинов 1988:** Л. Дончева-Петкова, К. Попконстантинов. За грамотността в средновековното селище при с. Одърци, Толбухинско. – *Добруджа*, 5, 1988, 96–99.
- Иванов 1970:** Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1970.
- Ильинского 1931:** Г. А. Ильинского. Где, когда, кем и с кокой целью глаголица была заменена с „кирилицей“. – *Byzantinoslavica*, 3, 1931, 79–87.
- Сорочан 2013:** С. Сорочан. Святой Климент Римский: Историческая действительность и легенды. – В: Климентовский сборник. Севастополь, 2013, 314–321.
- Климент Охридски:** Климент Охридски. Похвално слово за Климент Римски. В: **Старобългарската литература 1982:** Старата българска литература, т. 2. Ораторска проза. София, 1982.
- Старобългарската литература 1986:** Старата българска литература, т. 4. Житейски творби. София, 1986.

- Кирилometодиевска енциклопедия 1985–2003:** Кирилometодиевска енциклопедия. Т. 1–4. София, 1985–2003.
- Константинов 1977:** К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир до с. Крепча, Търговишки окръг. – Археология, 3, 1977, 19–28.
- Куев 1969:** К. Куев. Черноризец Храбър. София, 1969.
- ЛИБИ 1959:** Латински извори за българската история, т. II. София, 1959.
- ЛИБИ 1963:** Латински извори за българската история, т. III. София, 1963.
- Медынцева 1990:** А.А. Медынцева. О надписи на „кресте“ Манасии (с. Цар Асен, България). – Советская археология, 1990, 4, 85–90.
- Милев 1961:** Ал. Милев. Жития на Свети Климент Охридски. София, 1961.
- Попконстантинов 1982:** К. Попконстантинов. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 1982, 3–4, 43–49.
- Попконстантинов 1984а:** К. Попконстантинов. Двуетични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. – ИИМВ, 20 (35), 1984, 65–81.
- Попконстантинов 1984б:** К. Попконстантинов. Новооткрит двуетичен надпис от Равна. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 231–235.
- Попконстантинов 1986:** К. Попконстантинов. Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир до с. Равна, Варненски окръг. – Археология, 1986, 1, 8–19.
- Попконстантинов 1997:** К. Попконстантинов. Молитва против нежит върху алулет от Пъкюл луй Соаре. – В: Българите в Северното причерноморие, т. 6. Велико Търново, 1997, 123–130.
- Попконстантинов, Смядовски 1983:** К. Попконстантинов, Т. Смядовски. За почитането на Климент, папа Римски в Средновековна България (По епиграфски данни от IX–X век.). – Старобългаристика, 4, 1983, 86–92.
- Попконстантинов, Кронщайнер 1994:** К. Попконстантинов, О. Кронщайнер. Старобългарски надписи, I. Залцбург, 1994.
- Попконстантинов, Тотоманова 2014:** К. Попконстантинов, А.-М. Тотоманова. Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост. София, 2014.
- Попов 1982:** Г. Попов. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. – БЕ, 1, 1982, 3–36.
- Рашев 1988:** Р. Рашев. Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Диня. – В: Дуросторум-Дръстър-Силистра. Силистра, 1988, 117–126.
- Atanasov, Jotov, Mihailov 2011:** G. Atanasov, V. Jotov, K. Mihailov. The medieval fortress (beginning of 9th – beginning of 11th c.) near the village of Okorsh, Silistra province. – Culture et civilisation au Bas Danube – Călărași. Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, XXVIII, 2011, 220–239.

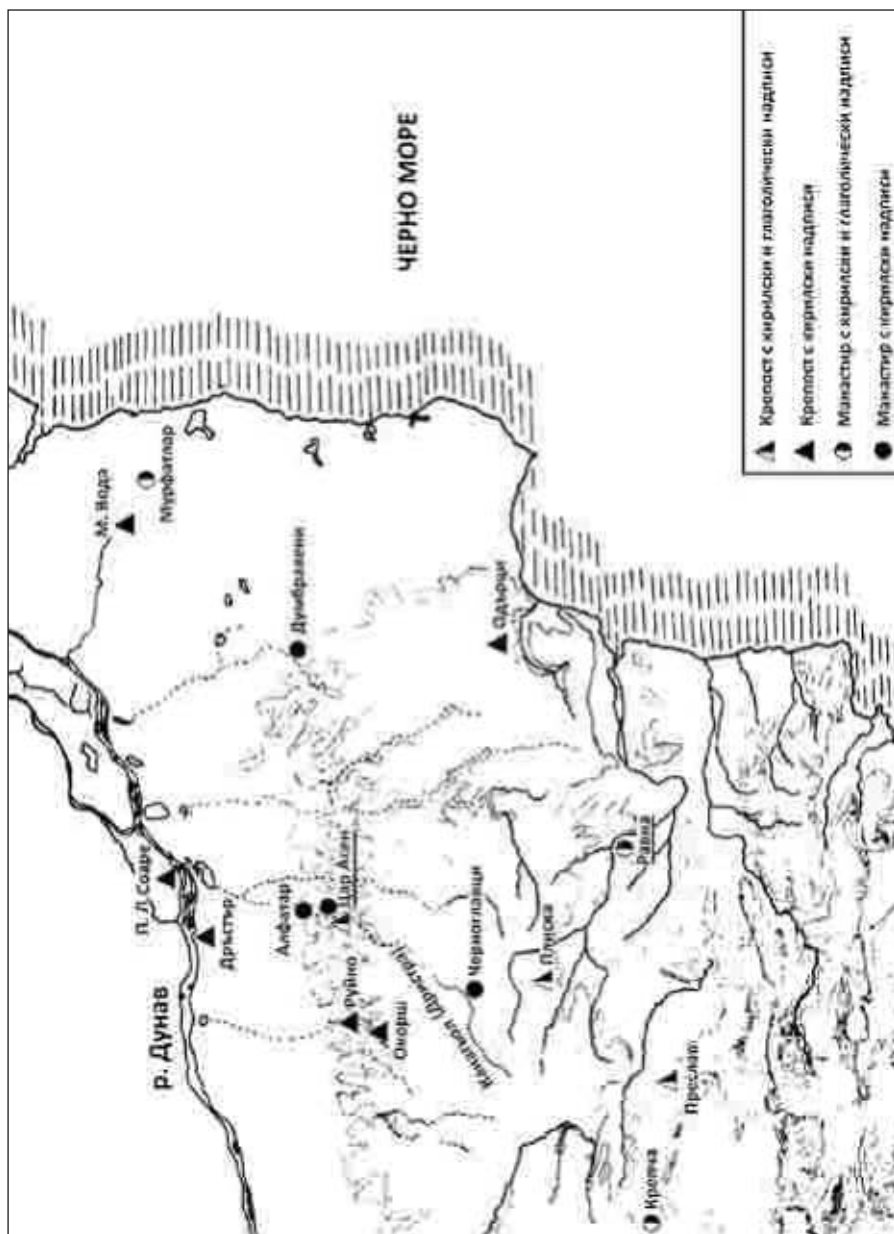
- Barnea 1981:** I. Barnea 1981. Christian Art in Romania, 2. Bucureast, 1981.
- Barnea, Ștefănescu 1971:** I. Barnea, Șt. Ștefănescu. Din istoria Dobrodgei. Vol. 3. București, 1971.
- Chiriac, Papasima 2000:** C. Chiriac, T. Papasima. Un străvechi asezământ creștin dobrogeant – complexul monastic de la Dumbrăveni (județul Constanța). – In: Privegind și lucrând pentru mântuire. Iași, 2000, 222–231.
- Leclercq 1921:** H. Leclercq. Dragon. – In: Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie. IV–2. Paris, 1921, col. 1537–1541.
- Leclercq 1948:** H. Leclercq. Colomb. – In: Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie. III–2. Paris, 1948, col. 2203–2213.
- Petolescu 2008:** C. Petolescu. Une inscription de Păcuilul lui Soare. – Cultură și civilizație la Dunărea de Jos – Călărași, XXV, 2008, 173–175.
- Popkonstantinov 1987:** K. Popkonstantinov. Les inscription du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 115–146.

СЪКРАЩЕНИЯ

БЕ – Български език

ГМСБ – Годишник на музеите в Северна България

ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна

Обр. 1. Духовните центрове в Североизточна България в края на IX – X в. с открити кирилски и глаголически надписи.

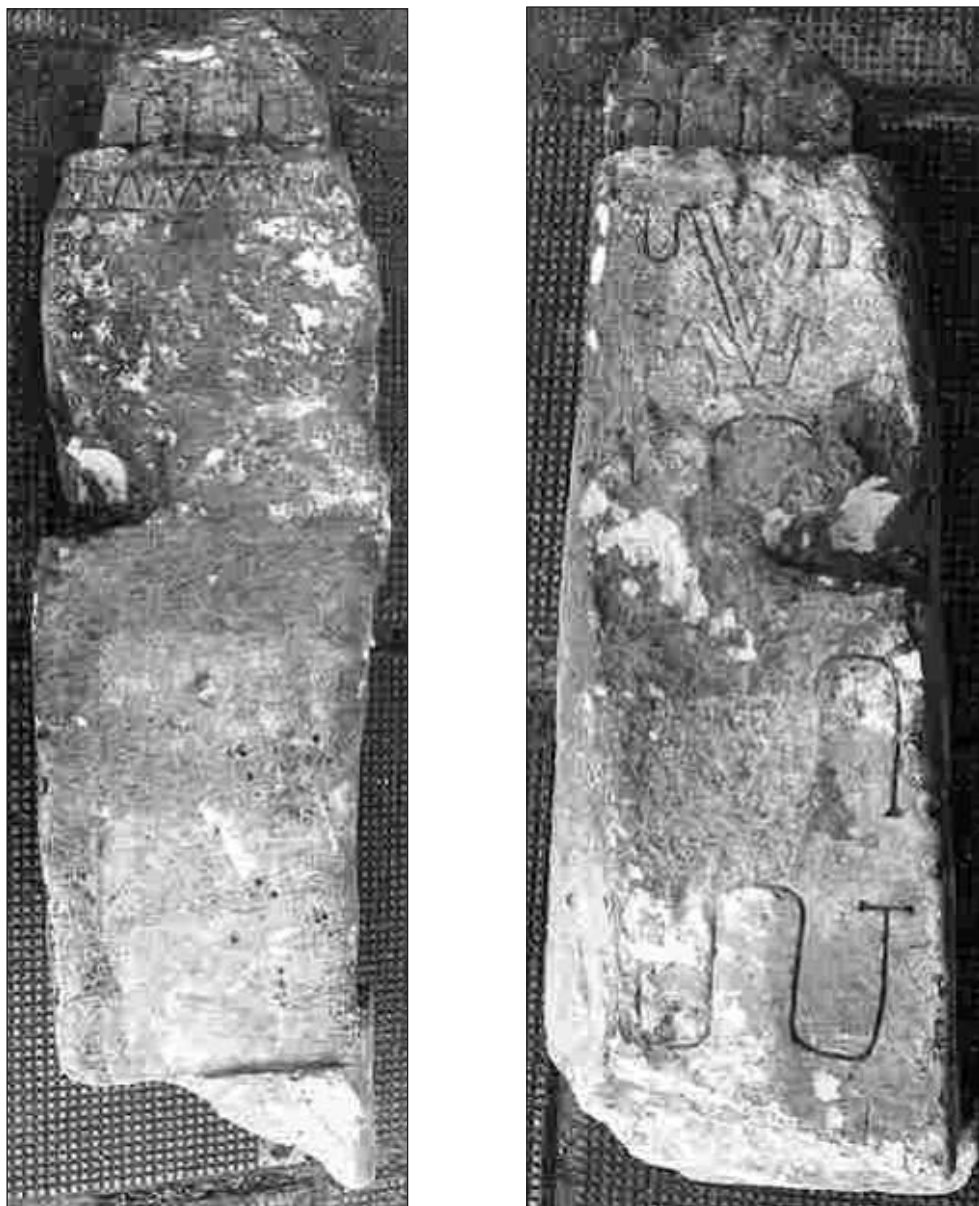
Обр. 2. Надписът и рисунките графити върху каменен блок от манастира до с. Равна, Провадийско.

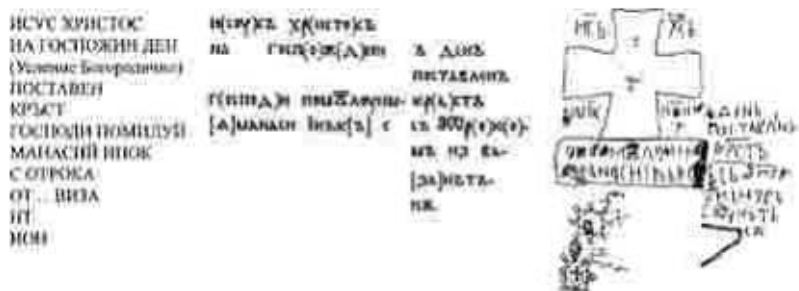
Обр. 3. Препис на надписа и рисунките графити върху каменен блок от манастира до с. Равна, Провадийско по К. Попконстантинов.

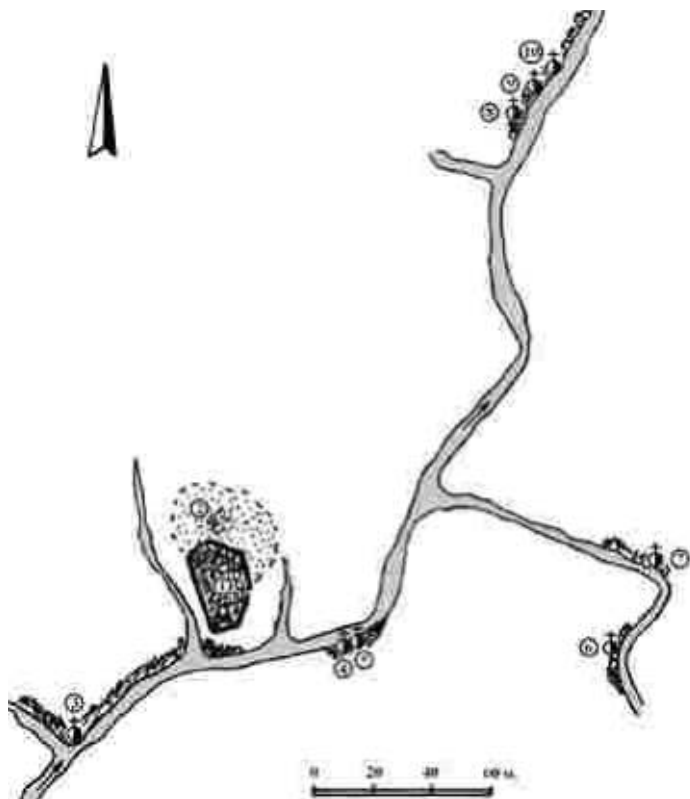
Обр. 4 а); б) Паметникът от крепостта до с. Цар Асен, Силистренко с надписа и рисунките-графити от края на IX – началото на X в.

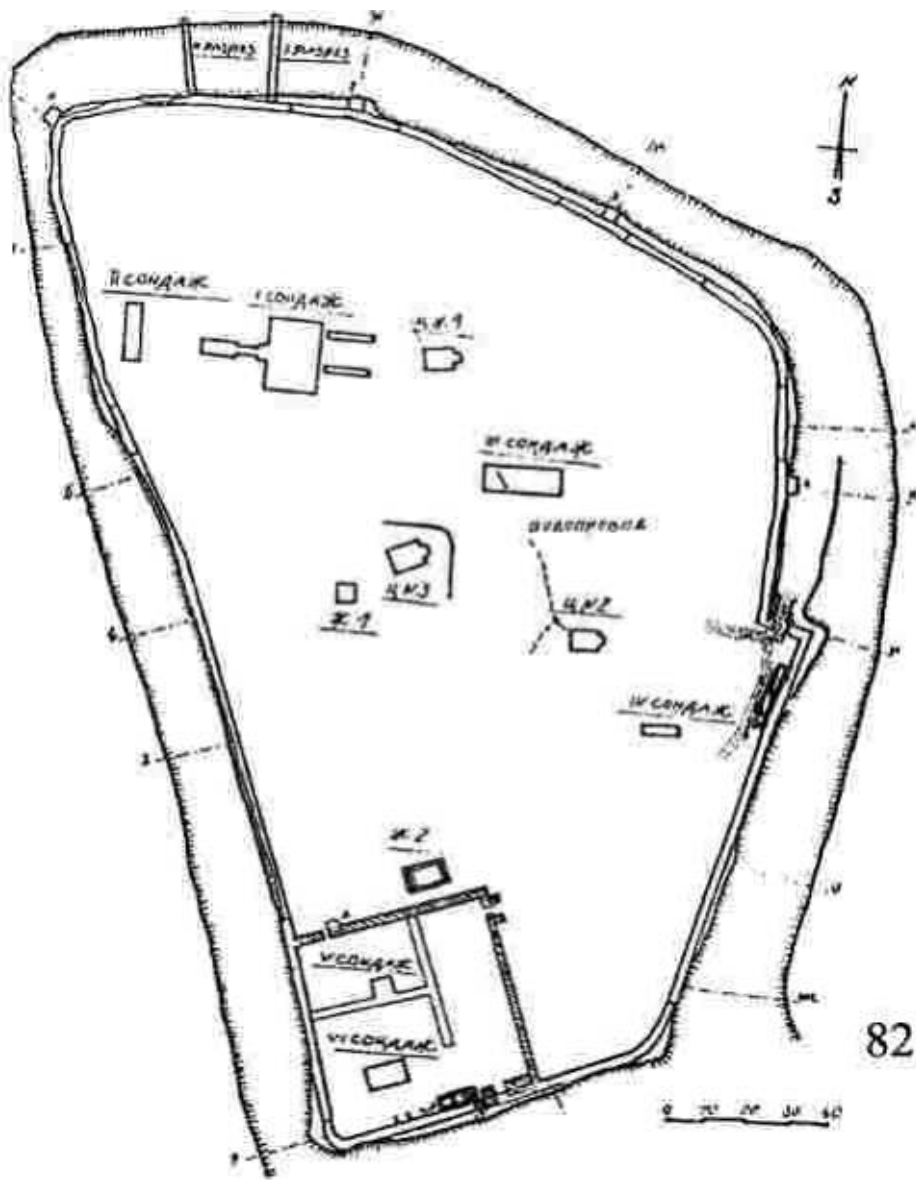
Обр. 4 в); г) Паметникът от крепостта до с. Цар Асен, Силистренко с надписа и рисунките-графити от края на IX – началото на X в.

Обр. 5. Препис на надписа и рисунките-графити от края на IX – началото на X в. върху паметника от крепостта до с. Цар Асен, Силистренко по К. Попконстантинов.

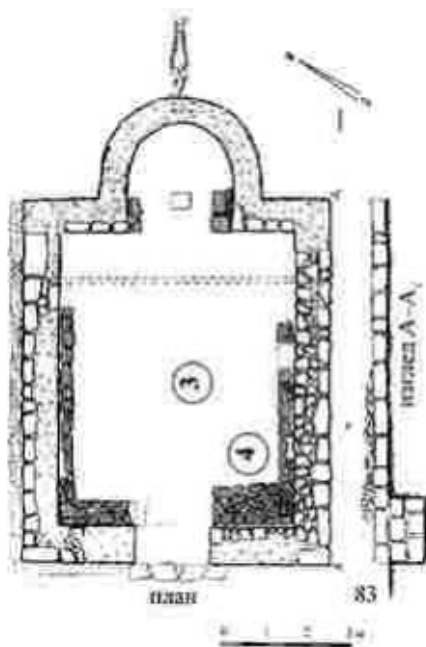
Обр. 6. Районът на крепостта до с. Цар Асен около сухоречието Канагхол (Дристра) по Г. Атанасов. 1. Каменната крепост. 2. Селището около крепостта (подградие). 3. Разрушен скален манастир южно от крепостта. 4. Скална църква (парацис) срещу кръста. 5. Килия до църквата срещу крепостта. 6. Църква западно от крепостта. 7. Килия западно от крепостта. 8–10. Църква и килии северно от крепостта.

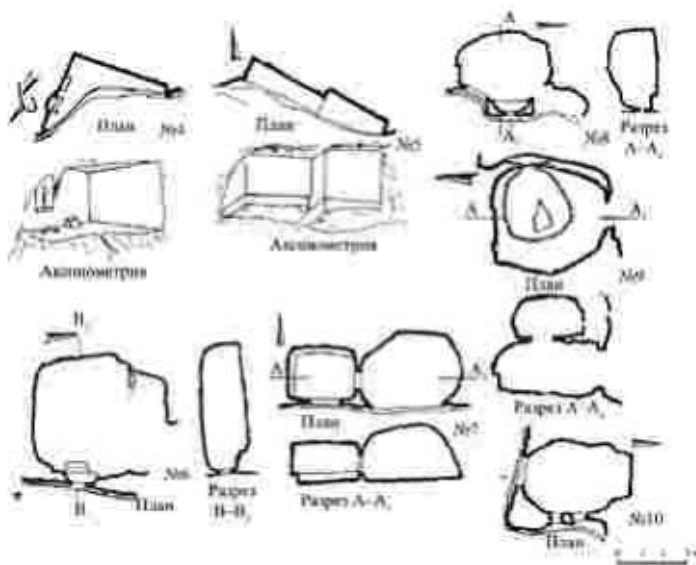
Обр. 7. План на крепостта до с. Цар Асен по В. Димова с добавки на Г. Атанасов.

*Обр. 8. Църкви №3 и 4 в крепостта до с. Цар Асен
по време на проучването им.*

Обр. 9. План на църкви № 3 и 4 в крепостта до с. Цар Асен по В. Антонова и В. Димова.

Обр. 10. Планове на скалните монашески обители около крепостта до с. Цар Асен по Г. Атанасов.

Обр. 11. Параклисът срещу крепостта до с. Цар Асен (№ 3).

Обр. 12. Скални килии източно от крепостта до с. Цар Асен (№ 6).

Обр. 13. Скални жили и параклиси северно от крепостта до с. Цар Асен (№8–10).